

C. БІСҚАҚҰЛЫ

ҚӨДЕК ӨЛЕНДЕРІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК САРЫН

Халқымыздың өмірінде өшпестей терең із қалдырған небір қын да қылы замандар көп болғаны тарихтан мәлім. Ең соңғысы – XX ғасырдың бас кезінен басталатын тауқымет. Міне, осы аумалы-төкпелі заманда туып, тағдыр талқысана жастай түсіп, мұнданып өткен болса да, келеңсіз өмірге илікпей, кер заманға кектеніп, оның өділетсіз нормаларын сынап, халқының қасірет-қайғысына ортақтаса отырып, өзінін ереуілшіл, отты жырларымен олардың көкірегіне нұр құйған, осы арқылы Қытайдағы қазак өдебиетінің қалыптасып, өсіп-өркендеуіне елеулі үлес қосқан айтулы тұлғалардың тағы бірі – Қөдек Маралбайұлы.

Ақын 1888 жылы Алматы облысының бүгінгі Райымбек ауданына қарасты Шалкөде деген жerde дүние есігін ашты. Қөдектің өз әкесі – Байшыған. Қөдек туылғанда атасы Маралбай тірі екен. Немерелерінің алды болғандықтан, казак салты бойынша Маралбай Қөдекті бауырына салып алып, “Қөдек Маралбайұлы” атандырады. Маралбай бай да, мәнсалты да болмағанымен бала тәрбиесіне салғырт қарамайтын, сарабдал, салиқалы кісі болғандықтан жасынан зеректігі, алғырылығы байқалған Қөдекті сол қабілетіне орай елге үлгілі етіп тәрбиелеуге көніл бөліпті. Қайда жиын-той болса, үлгі алсын деп немересін бірге ертіп барып жүріпті. “Маралбайдың кемпірі Мәзина әже Дулат руының Жаңыс тайпасының қызы еді. Ол кісі жалпы көріпкел өулиелігі бар, тұла бойы қадір-қасиетке, шапағат-нұрға толы кейуана болған көрінеді” [1, 9]. Жас кезінде қара өленді қайық қып мінген Мәзина баласына айтыс өлендері мен шағын кисса-дастандарды айтып берумен бірге өзінен бұрын өткен ақын-жыршылар мен шешендердің өлең-такпактарын жаттатыпты.

Қөдек бала кезінде түрлі себептердің салдарынан мектеп бетін көрмеген. Тек “он үш жасқа келгенде өз жамағайыны Мұқайдан “Әліпбиді” үйреніп, сауатын ашқан. Осыдан кейін ол бұрынғыдан да көзі ашылып, ел ішіндегі ертеден келе жатқан кисса-дастандарды, өнегелі жазба кітаптарды оқып, көніл сарайы онан ары ашыла түседі. Өз алдына өлең құрап жазатын болады” [2]. Қөдек есейе келе, қоғам дертін, тағдыр тауқы-

метін көп тартты. Қөдек басынан кешкен осы ашы-тұщы тағдырлар оның дарынды ақын болып жетілуінің тағы бір негізі, қоғамдық қайнары еді.

1916 жылы Жетісу жеріндегі ұлт-азаттық қозғалысы (Қарқара қөтерілісі) патшалық Ресейдін қанды қырғынына ұшырап, оған қатысушылар кудалана бастағанда, осы қөтерілістің бел ортасында жүрген Қөдек те ауа көшкен босқын елмен бірге Қытай асып кетеді.

Ел басына төнген осы бір трагедиялы ауыр халді сарамжал ақын өзінің “16-жыл туралы” дастанында әдемі бейнелейді. 1917 жылы Кенес өкіметі орнап, ақ патша аударылыпты. Ел ес жиып, тенденкке қолы жетіпті деп естіп, елендеп қопандаған бір бөлім босқын жұрт қайтадан көшкенде, солармен бірге топ басында Қөдек те келеді. Ауылдық кеңестің төрағасы болып істейді. Бұл мезгілдерде ақын кедейдің кеңесін жырладап “Мұғалімдерге”, “Кенес” катарлы өлеңдерін жазса, тағы бір жақтан шаш ал десе бас алатын солақай асыра сілтеушилерді шенеп өлең шығарады.

30 жылдарға келгенде, өсіре солшылдық күшейіп, елдің бас қотерерлерін құғын-сүргінге салу, атып-шабу, көмпескілеу асқына түседі. Осы қатарда ақын Қөдек те “кеңес өкіметіне қарсы шықты” деп айдар тағылып, Сібірге сүргінге айдатпақ болғанда, туған жерінен бой тасалап кетуге мәжбүр болады. Сөйтіп, ол тағы да Қытай шекарасынан жасырынып етіп, үй ішімен Іле облысы Монғұлкүре ауданының Ақдала ауылына тұрақтайды. Ол туралы ақын:

Бұл жаққа жанымды алып өтіп кеттім,
Орыстың ілінген соң жаласына-ай.
Ойладым аманымда кетейін деп,
Тура келмей түрганда жазасына-ай.
Шошандап ақырында қашып тындық,
Мал-жанды қарақшыға тонатып-ай.
Келдік те Аттауында тұрып қалдық,
Не күй бар жайлы қоныс шолатындей, –

деп толғайды [3, 153-154].

Қөдектің осыдан кейінгі өмірі де онша мәз болмайды. Өйткені бұндағы өділетсіз өкіметтің озбыр саясаты “кашқын-босқын” елді де едөуір әуресарсанға түсіреді. Алайда құбылмалы заманын

қыры мен сырын, дәуір ауқымын сараптай білген өр мінезді, өжет ақын қытымыр қыспакқа мойынсұнбай барынша ширап, отты жырларын селдетеді. Тұтас Іле өнірін – Іле-Текес, Қас–Құністі аралап ақындығын ұштайды. “Бұл заман”, “Кең Текес”, “Сасан ауылына барғанда”, “Жауап хат”, “Тұрғын елді аралау” қатарлы алуан тақырыпты толғаулар жазып, ондағы халықтың аянышты халін, азапты тіршілігін жырына арқау етеді. Оларды оянуға, бас көтеруге шакырады. Осы арқылы өзінің шыншыл да сыншыл реалист ақын екендігін әйгілейді.

Көдектің бала кезіндегі өлеңдері көбінде тық етпе, өзіл-оспақ негізіндегі бір-бір шумақтан аспайтын қыска, бірақ нысанаға дәл тиетін қағытпа, ұрма өлеңдер болып келеді. Ат жалын тартып мініп, балиғатқа тола бастағанда өлеңдерінің бет-бағдары өлеуметтік-азаматтық тақырыпқа ойысады.

“Күртқа – Мамай¹,
Отырмын ақ суынды ұрттай алмай.
Жұз үйден бір қайнатым шай шықпады,
Жүр едің қайтіп байғұс жүртта қалмай?! –

деген бала кездегі бір шумақ өлеңінде алмағайып ауыр құндердегі елдің жадағай тұрмысы мен ақынның жанашырлық, аяушылық сезімі бейнеленіп тұр.

Ат жалын тартып мініп, есейе келе, ақын қаламынан өлеуметтік өмірдің барсаласын қамтыған азаматтық, лиро-эпикалық жырлар төгіледі.

“Қайынға барғанда”, “Бұқараға барып қайтқанда” атты дастандар мен бірнеше кең тынысты, макамды толғаулар жазады.

Кезінде Ә. Тойғанбекұлының “Көдек өлеңдері – өз дәуірінің айнасы. Ақын өлеңдерінің оқып отырғанымызда, өр жік, өр тап, жай бұқараны да, тіпті өзін де көруге болады. Замана да, ел басынан кешкен құндер де мен мұндалап шұбырып өтіп жатады. Эрқайсысын дәл таразылап, өзіндік бағасын, келбетіне шақты жарасымды қалпағын кигізе, шапанын жаба білген” [4, 60], – деп жазғаныңдай, Көдек өлеңдерінде өзі жасаған дәуірдің коғамдық бітімі айқын бедерленді. Ақын заманың сыр-сипатына үңіле отырып, оған өзінің тұрғы-тәнімдарын, байламын байыптап айтуды дәстүр тұтып, замана сырьы, корлық пен зорлық көріп, азып-тозған ел жайы, халықтың мұнналасы мен ыза-кегі, арман-мұратының айнасы іспетті көркем туындылар жазды.

¹ Күртқа–Мамай – Албаның ұсақ рулары.

² Бұғы – Қырғыздың бір руы.

Көдектің шыншыл да мұншыл өрі көпшіл ақын болатыны сол – сонау Ресей патшалығы мен Қытайдың сол кездегі зорлықшыл саясаты мен елдің басына тәнген ауыр да мүшкіл халын бүкпесіз көрсетумен бірге, барша халықтың мұнын мұндалап, жоғын жоқтай білді. Ол әсте жеке басының құйін шерткен ақын емес. Мысалы, “Албан тарихы” деген толғауда:

Қазіргі патшаның заманының,
Тоғайдай өртең шалған өрі кеткен.
Ордалы жыландағы бол шағып отыр,
Халыққа қысымы мен зәбірі өткен...
Қараған патшага елді көрсөн,
Тоғайдай өртең шалған өрі кеткен.
Қыршанқы қызыл шұнақ ат сияқты,
Сымпиып құйрығы мен жалы кеткен, –

деп “халыққа қысымы мен зәбірі өткен” патшалық Ресейдің отарлау саясатының қиянатын танып, еңсесі түскен қалың қауымның ауыр халін дәл бейнелесе, ақындық биігі мен азаматтық болмысын танытар ұлағатты туындысы “16 жыл туралы” дастанында:

Ақ патша әділеттен тайғаннан соң,
Софықа бала бер деп қылды пәрман.
Өлсек те үған бала бермелі деп,
Қырылды Караколда өңшең бағлан.
Басшыдан ақыл табар айырылған соң,
Сандалып, Бұқарадан кетті дәрман...
Бұғымен² қатар жаткан Албаным-ай,
Құлаштап татыранға салғаның-ай.
Опп, Мерке, Қайнатпатұз, кең Қарқара
Құлазып бекер босқа қалғаның-ай.
Қырылды Караколдың түрмесінде
Кеменгер жүрт бастаған сандығым-ай.
Басшыдан ақыл табар айырылған соң,
Албаның бекер босқа сандалуы-ай.
Бір-бірден әр мәліге тозып кеттік,
Шыдайын қайтіп мұны арман қылмай.
Атқылап кез келгенін қырганнан соң,
Шыдамай қашып кеттік зардабына-ай, –

деп әділетсіз өкіметтің қысымынан босқын болып ауа көшкен елдің тартқан тауқыметі мен шеккен азабын етжүргегі езіле отырып толғайды.

Бұл кез зерттеуші Д. Мәсімханұлының сөзімен айтсак: “Қытайға барған “кашқын-босқынды” былай қойып, ондағы жергілікті ағайындардың да жетісіп отырғағаны белгілі болатын. Яғни, ол кез Қытайдың жергілікті шенеуніктері мен олардың қазак қолшоқпарлары халықты қанау мен отаршылдық езгіні ең бір асқындырып тұрған кезі еді” [1]. Сол бір нәубет жылдардағы халықтың

басына қара бұлт үйіріліп, күйзелісті қүй кешіп отырған жадағай тұрмысын ақын “Кең Текес” атты толғауында:

Меншікті жер мен судың иесі бар,
Кедей мен кембағалға жер жетпеген.
Қысы-жаз, құндіз-түні тыным алмай,
Өмірі барады етіп бейнетпенен...
Күйі ауған нашар байғұс толып жатыр,
Кетіпті есендіреп шығынменен.
Күн қақты қарашалар көп-ақ екен,
Жылқының жауырындаш шыбын жеген, –

деп мейлінше шынайы суреттейді. Қытайдағы әділетсіз үкімет қашып барған жүрттың да тұрмысын едәуір тұралатып, оларды әбден титықтатқаны белгілі. Мұны да ақын жасырмай айтады:

Үйі жоқ қашып келген қашқын байғұс,
Қыстағы шыдамады борасынға-ай.
Жер қазып, суыр құсан кіріп алған,
Жапасы уш сиырдың корасында (‘‘Бұл заман’’).

Зорлық-зомбылықтан қашып-пышып барған елдің халі осындағы. Әуелі көп нәрседен шектеліп те, шеттеліп те, қолындағы барын талатып та қүн кешеді. “Тіпті жергілікті өкіметке арқа сүйеген паракор пысықайлар ауған елді олжалап қалуды мақсат етеді.

Талаудан тәуір атың аман келсе,
Сұратып мансаптылар алатын-ай.
Қолынан сұраганға бермей қойсан,
Алатын шабарманға сабатып-ай” [5, 23].

“Басқа түссе баспақшыл” демекші, мұндан астамшылыққа да, жоқшылыққа да шыдайды. Жабырқап жүріп жанын бағып, құнін көреді. Сондықтан да ақын:

“Жүргенде мұртқа өкпелеп, сақал шықты”,
Мұнысы жақсылық па, сұмдық енді.
Ел болмай осы бойдан кетер ме екен,
Қолына тимей тізгін, шылбыры енді?! –

деп елінің ертеңін ойлап қабырғасы қайысады. Кеңес өкіметінің қорлық-зорлығынан қашып, Қытайды паналап келгендердегі көрген күні мынау болғанда, бүтіндігі бөлініп, торғайдай тозған ел қайтадан басы қосылып, өз тізгініне өзі ие бола ала ма дегенге өзінің күдік-күмәнін да жасырмайды. Ауған елдің ауыр тұрмысын көзімен көріп, өзі де басынан кешірген ақынның жаны жай таппай күйзеледі. Алайда талай құқайды басынан өткерген анғарлы ақынның пайымдауынша, кер заманның керегарлығы мен зұлымдығына илігіп, “шықпа жаным шықпамен” тіршілік етіп жата берсе бодандықтың мәнгілік құлы болып, өмірі өксүмен өте береді. Сондықтан:

“Оңайлықша бұл азап арылмайды,
Нөсер бүршаш алмаса сел бол келген”, –

дейді. Тек етек-женін жинап серпілгенде, бел шешіп, білек сыйбанып бас көтергенде ғана азапты өмірден арылып, еркіндік, тендердік қолы же тетіндігін айтты, жатпай-тұрмай насхаттайды.

Көдек ақын қандай тақырыпка келсе де баяғы өзінің шыншылдығынан таймаған. Өктемдік пен келеңсіздікке кектеніп, оны сынаған, елім деп еніреген тұстары көп. “Көзден жас, көнілден шер кетпеген” елдің күйі мен жан азабын жете түсініп, заман мінезін айыптауды басты нысанаға айналдырған.

“Көдек ақынның тағы бір қыры – сын-сыққа бейімділігінде. Ол сын семсерін кулардын сүм-сүркіялышына, зорлықшылардың асқақ астамшылығына қарсы сілтейді” [5, 47]. Әділетсіз өкіметтің жергілікті қол шоқпарлары – ауылдағы ел басқарған атқамінерлердің жағымсыз мінездікүлшік, бейне-портрет, іс-әрекеттерін уытты тілімен түйрейді. Мәселен, “Сасан ауылына барғанда” атты толғауында “болғанмен сырты бүтін, іші түтін” Сасан ауылының сыр-сипатын өзек ете отырып, сол кездегі халықтың әлеуметтік жағдайын айшыкты бейнелейді. Осы ауылдағы мансап пен байлыққа мастанған “азулы, аты шулы” ел билеушілердің бір-бірлеп таныстырып, олардың жағымсыз образын жасайды.

Дәүлеті атасынан үзілмеген,
Шұбар төс, шынжыр балақ шонжарын жүр.
Әлсізге әкіренде, байға шүлгым,
Азулы, аты шулы шомбалың жүр.
Семірген жуан қарын Нүкежанды,
Бір жылқы әрең тартып, зорға альп жүр...
Бір-екі шабарманың мен де көрдім,
Елінен жүйрікпенен жорға альп жүр.
Біреудің пәлен атын әкел десе,
Еріксіз үрады екен шалманы бір.
Ырысқут соятұғын керек болса,
Ілінген қой-сисирға қармағы жүр.
Біреудің қора-жайын былай альп,
Әркімге тиген екен зардабы бір.

“Әлсізге әкірендеуді әдетке айналдырған шынжыр балақ, шұбар төс” жуан жұдырықтардың сиқы осы. Олар қара халыққа аяушылық ету дегенді білмейді. Истейтіні зорлық пен қастық, ойлайтыны баудын, пара алуудың амал-айласын жасау. Тіпті осылардың бүйрек-жарлықтарын орындағынын, шаш ал десе, бас алатын шабармандардың халыққа жасайтын ыланы, өуре-сарсаны да аз емес. Олар – жүрген жерлерінде шу-шүрқан шығарып жүретін қыныр-қисық жырындылар.

Біреудің астындағы аты, қорадағы қойы, басындағы үйі, қаптағы тарысы – бәрі өкірендеген өкімдердің алақанында, жұмса жұдырыбында. Жұрттың ыза-кегін қайнататын бұларға ақынның ашы мысқыл, өткір сын семсерін түйретіні сондықтан.

Улықтан Максұт мығым жолықты деп,
Елінің бәрі жылап, зар қағып жүр.
Табанды бай кісідей маңызды емес,
Секілді жемір сиыр жалманып жүр.

Елін зар жылаткан қара жүрек, аранын ашқан тойымсыз ұлықтың сиықсыз кейпін “жемір сиырдай жалманып жүр” деп ашы ажуамен келеке етеді. Енді бірде:

Бір ауыз сөздің жөнін айттар болсан,
Қақбасқа қамшыменен салғалы жүр.
Шалагай, шатынаған мінезі бар,
Ішінді ашуланса, жарғалы жүр, –

деп “шатынаған мінезі бар” қоқандаған залымдардың, катыгез құтқырылығын мінейді. Мұнданай өшкөрелеу мен мінеп-шeneу “Кен Текес” атты толғауында да қомақты орын алады. Мысалы:

Заманын бұ Дұтынның көріп едік,
Еңбегін бұқараның сінірмеген.
Шабарман шеріктөрі жүргенінде,
Жылқыда ат қалды ма мінілмеген
Жарлының жалғыз атын мініп алып,
Арқасы жауыр болып іріндеңен.
Бір ауыз сөз кайырып жауап айтсан,
Ліндің бір пәлеге қырын келген.
Нашарға өте-мөте қырын келіп,
Кім қалды ол уақытта сүрінбеген?
Тонқайтып дүре басып кетуші еді,
Биенің құйрығындаі құлын жеген.
Жанынды үрган сайын шыгаратын,
Бұзау тіс қамшысымен жұмыр келген.
Құйрықтан қан аралас су шығатын,
Бекітіп токтатпасаң тығынменен.
К..не көсөу таңба басылған көп,
Жігіттер ұмыттың ба шыныменен?

Ойларына келгенін істеп, барлық ақыл-айласын қара басының қамы үшін жұмсайтын зорлықшыл жуандардың халықты қан қақсатып, әбден ығыр еткен оспадарлығы мен рақымсыз жауыз кеспірін уитты сатиралық серпінмен ашады.

Демек, талданған өлеңдерде “акырған мансаптының да, аскан озбыр байлардың да образы бар, зорлық-зомбылығы бар, алдап-арбауы бар. Ал кедей кауымның қасіретке толған аянышты өмірі бар. Ақынның оларға деген ыстық аяушылық сезімі бар” [6, 23].

Көдектің көтерген көкейкесті тақырыбының ендігі бірі – неке еркіндігі туралы. Ақынның бұл тақырыпта 1904 жылы жазған “Қайынға барғанда” атты шағын дастаны бар. Шығармада бұрын-

ғы қазақ қоғамының әдет-салты бойынша сәби балаға бойжеткен қызды атастыруы сынды теңсіз неке занын өшкөрелейді және мінейді. Сол тұста жастардың өздерінде ерік болмады. Жас кездерінде-ақ біреуге атастыру, кейде қыздарды қалың мал алып, ұнатпаған адамдарына қосатын келеңсіз әдеттер де болған. Өз тендеріне қосыла алмай, тағдыры тәлек болған жастардың өмірі өкінішпен аяқталатын. Әйелдің қоғамдық орны төмендетіліп, оларды кем санайтын. Дастанда, міне, осындаған таным-түсініктің көлеңкелі көрінісі өзек өрім етіліп, ескі жол-жосық салдарынан туындастын неке теңсіздігі синалды.

Дастан оқиғасы лирикалық кейіпкердің атынан баяндалады. Оқиғасы қызықты, тілі тартымды әрі сатиралық сипаты басым. Шығармада қүйеу мен қалындықтың тең болмаған жас салыстырмасын аса ұтымды, шебер ұқсатулармен көрсетеді. Қүйеу “Қалпактағы шашактай бала” болып суреттелсе, қалындық:

Қызы екен ұзын бойлы, жалпақ сары,
Бола ма бір пөлекет барсак, тағы.
Қараймын бөксесінің жуанына,
Откендей баяғыда-ақ бал шақтары.
Көрінді тар мандайы әжім-әжім,
Осы ма қалындық, боп аңсатқаны, –

деп суреттеледі. Бірде қалындықты болған бала-ның сәби сезімін “лақ текедей пыскырған бір мінез біте қалды” деп ажуа етсе, енді бірде қалындықтың оны “бала екен” деп бойына тоғытпағана да орынды шендерестіріледі.

Қүйеу жас, қызы ересек болғаннан соң,
Жөндікпен ала алмайды аласасын.

Қыз бер жігіт тең болмаса, оларды қанша зорлап таңғанымен, одан жақсы нәтиже шықпайды деп ақын арыдан келе жаткан қоғамдық шындыққа қүйінгендігін білдіреді. Дастан сонын:

Қүйеу боп ашамаймен алған келін,
Болды екен қандай қатын бұрын деймін, –
деген сұрау мәнді жолдармен аяқтайды.

ӘДЕБИЕТ

1. Мәсімжан Д. Әсset өлді, ал Қөдек неден өлді? // Қазақ әдебиеті. 2000. 21 қантар.
2. Кабаев Т. Қөдек – демократ ақын // Шынжан газеті. 1999. 17 тамыз.
3. Мәсімжан Д. Сарап. Астана: Елорда, 2001. 238 б.
4. Тойғанбекұлы Ә. Өлең құшқаптап өткен ақын // Шұғыла. Үрімжі, 1998. № 4. 60 б.
5. Сейітжанов З. Шынжан қазақ әдебиеті. Алматы: Қазақ университеті, 1999. 185 б.
6. Қөдек. Шығармалары. Үрімжі: Шынжан жастар-өрендер баспасы, 1988. 142 б.